

Salmasda erməni terroru

"Ermənilər öldürdükləri Salmas sakinlərinin bədən üzvlərini kəsir, tonqal qalayaraq od içində yandırırılar"

"Osmanlı əsgərlərinin yardıma gəlməsini eşidən şəhər sakinləri öz xilaskarlarının gəlişinə sevincdən ağlayırdılar"

IV yazı

Ötən yazımızda XX əsrin əvvəllərində ermənilərin Güney Azərbaycanın Urmiya şəhərində törətdiyi terror barədə bəhs etdik. Bu dəfə isə ermənilərin Salmas şəhərində həyata keçirdiyi soyqırım hadisəsini diqqətinizə çatdırırıq.

Belə ki, Urmiya qırğınlarından sonra ermənilərin hədəfi Salmasa yönəldi. Güney Azərbaycanda ermənilərin törətdiyi soyqırımla bağlı geniş tədqiqat aparan görkəmli tarixçi-alim Səməd Sərdariniyanın araşdırmalarına əsasən, Salmasa silahlı basqın edən dəstələrə ermənilərlə yanaşı, assurilər də qoşulmuşdu. Həmin erməni-assurilərdən ibarət xristian ordusuna Petros adlı bir quldur başçılıq edirdi.

"Salması tərک etməyə məcbur qalan minlərlə soydaşımız şaxtadan qırıldı"

Güneyli tədqiqatçı Məhəmməd Əmin Riyahi "Xoy tarixi" adlı kitabında yazır: "Silahlı xristian ordusunun (erməni və assurilər - R.C.) dini-siyasi rəhbəri Benyamin Marşimon idi. Xristian komandanı isə macəraçı və şübhəli bir şəxs kimi tanınan Petros idi. O, olmayanda isə həyat yoldaşı Zərifə xanım (Marşimonun bacısı) onun vəzifəsini yerinə yetirirdi". Marşimonun ölümündən sonra bütün hərbi məsələlərə Petros rəhbərlik edirdi. Hətta Salmasa hücumlar da onun başçılığı ilə həyata keçirilirdi. Təcavüzkar quldur dəstələrinin ilk basqımları yerli əhali tərəfindən ciddi müqavimətlə qarşılandı. Salmas sakinləri müdafiə məqsədilə silahlara sarılaraq təcavüzkarlara qarşı döyüşür, var gücüylə hücumları dəf etməyə çalışırdı. Lakin bir müddət sonra qonşu şəhərlərdən yardım ala bilməyən əhəlinin müdafiə gücü zəifləməyə başladı. Nəticədə qarşı tərəfdən ciddi müqavimət görməyən ermənilər 1918-ci il aprelin 13-də Salmasa daxil ola bildilər. Şəhərə soxulan ermənilər Urmiyada olduğu kimi, burada da yerli əhalini soymağa başladı. Onlar dinc sakinlərə hədə-qorxu gələrək, qiymətli zinət əşyalarını, hətta əyinlərindəki paltarları da qəsb edirdilər.

Fars əsilli tarixçi alim və tədqiqatçı Əhməd Kəsrəvi bu barədə yazır: "Şəhər ermənilərin əlinə keçdikdən sonra əhali birinci günü evlərə qapandı. Lakin məişətlə bağlı zəruri tələbatı təmin etmək üçün ikinci gündən evdən bayıra çıxmaq məcburiyyətində qaldılar. Ermənilər küçəyə çıxan hər kəsin qabağını kəsir, pulunu, saatını və digər dəyərli əşyalarını əllərindən alırdılar. Soyğunçuluqla üzləşən dinc əhali həm də ağır təhqirlərə məruz qalırdılar. Hətta yaranmış dözülməz vəziyyətdən xilas olmaq üçün bəzi sakinlər şəhərdən baş götürüb qaçmağa çalışırdı. Salması tərک etməyə məcbur qalanların bir çoxu ailəli idi. Bu səbəbdən də bir az yol qət etdikdən sonra qadın və uşaqlar taqətdən düşür və yeriməyə gücləri qalmırdı. Nəticədə qaçqınlar qar içində hərəkətsiz qalaraq şaxtadan qırılırdı. Sağ olanları isə çarəsiz qalaraq yenidən şəhərə qayıdır, bir qismi isə hər cür təhlükə və əziyyəti göz önünə alıb, Xoya üz tuturdular. Xoy əhalisi qaçqınları məhribanlıqla qarşılayıb, onları şəhərdə yerləşdirir, paltar və çörəklə təmin edirdilər.

Səməd Sərdariniya "Arazın hər iki tayında müsəlmanların soyqırımı" kitabında yazır ki, həmin dövrdə Güney Azərbaycan şəhərlərinin çoxunda, o cümlədən Salmasda da aclıq hökm sürürdü: "Belə bir acmacaqlı vəziyyətdə bir tərəfdən də xəstəlik geniş yayılaraq, Təbriz, Urmiya və Salmas şəhərlərində çox sayda insanın ölümünə səbəb olurdu. Erməni təcavüzü, aclıq və xəstəlik ümumi əzginliyə və əhəlinin ruh düşgünlüyünə səbəb olurdu. Lakin bütün bunlara baxmayaraq, azadlıq uğrunda mübarizə aparan Azərbaycan türkləri ümidlərini itirməyərək fəaliyyətə başladılar. Salmasda erməni təcavüzünə son qoymaq üçün digər şəhərlərdə yaşayan soydaşlarımız hərəkətə keçdilər. Həriri, Növbəri və Sərtipzadə özləri döyüş meydanına getdilər. Əmir Ərşəd (Samxan) adlı igid 400 Qaradağ atlısı ilə Almasaraya gəlib, buranı özlərinə səngər etdilər. Digər tərəfdən də Xoy ordusundakı döyüşçülərin sayı artmışdı.

"Salmas qısa müddətə yenidən tarixi sakinlərinin əlinə keçir"

Salmasın ələ keçirilməsindən sonra Osmanlı qüvvələrinin bu bölgədə yerbəyer olması xəbərləri dolaşırdı. Bu səbəbdən də Petros silahlı dəstələrin bir hissəsini Salmasda qoyub, qalan hissəsini isə özü ilə şəhərin ətraf kəndlərindən olan Pekaçik və Qalasərə apararaq sonrakı müharibələr üçün hazır vəziyyətdə saxladı. Salmasın ermənilərdən azad edilməsi üçün fürsət yaranmışdı. Buna görə də Azərbaycan türklərindən ibarət dəstələr (Salması "Petros" ordusundan azad etmək üçün digər şəhərlərdə yaşayan Azərbaycan türkləri bir araya gələrək dəstələr

yaratmışdılar - R.C.) bu imkandan yararlanaraq, 1918-ci il aprelin 19-da gecə hücumu keçib, heç bir ciddi müqavimət olmadan Salmasa daxil ola bildilər. Beləliklə, şəhər yenidən öz tarixi sakinlərinin əlinə keçdi.

Güneyli tarixçi Tohid Məlikzadə Dilməqani "Azərbaycan Birinci Dünya müharibəsində" adlı kitabında yazır: "Salmasın ələ keçirilməsi üçün əvvəl 500 atlı və piyadadan ibarət bir qüvvə gecə vaxtı qəflətən şəhərə girib, erməni və assurilərlə vuruşaraq şəhəri onlardan təmizlədi. Sonra da yerli əhali ilə birləşib şəhər bürclərində təhlükəsizliyi qorumaq üçün keşik çəkməyə başladılar".

On gün ərzində Xoy və Təbrizdən də iki minə yaxın döyüşçü kömək məqsədilə Salmas sakinlərinin dadına yetişdi. Ermənilərin fasiləsiz hücumlarını dəf etmək üçün soydaşlarımız dəstələrini şəhərin müxtəlif ərazilərində yerləşdirirdilər. Əsəd Hüməyun adlı igid öz silahlı dəstələri ilə Ləkistanda, Salar Hüməyun ilə Hacı Musaxan isə şəhərdə, Xoy qoşunu isə Muğancuqda idi. Erməni-assur yaraqlıları öz qüvvələrini toplayıb, hər gün şəhərə hücum çəkirdilər. Şəhərdə top və tüfəng səsindən qulaq batırdı. Tərəflər arasında baş vermiş qanlı toqquşmalar iki gün davam etdi. Nəhayət, Əsəd Hüməyunun ordusu məğlub oldu və böyük toplarından biri düşmənin əlinə keçdi. Quldurlar qənimət kimi əldə etdikləri böyük topla şəhərə atəş açır, binaları yıxırdılar. Salmasın Sədiyyə mədrəsəsi də həmin hücumlar nəticəsində dağıldı. Bununla belə, şəhər əhalisi basqınçılara qarşı döyüşür, Salması var güclərlə müdafiə edirdilər. Axşama doğru qarşudurmalar daha da kəskinləşirdi. Şəhərə bir-birinin ardınca top mərmiləri yağdırılırdı. Minlərlə günahsız qadın və uşaq ağlar halda münqişənin bitməsinə gözləyirdi. Hər tərəfə hakim olan qeyri-adi qorxu və həyəcan içində hər kəs qaçıb öz canını qurtarmaq üçün yol axtarırdı.

"Ermənilərin Salmasda həyata keçirdiyi soyqırım gecə-gündüz davam etdi"

Ermənilər hücumlarının birində yerli müdafiəni qıraraq Əhrəncan darvazasından şəhərə daxil ola bildilər. Azğınlaşmış ermənilər evləri yandırır və heç kimə rəhm etmədən əhalini kütləvi şəkildə qırırdılar. Beləliklə, Azərbaycan türklərinin soyqırımını təkrarlandı. Şəhərin dörd bir tərəfi cəsədlərlə dolmuşdu. Xəndəklərdə də saysız-hesabsız meyitlər düşüb qalmışdı. Qadımların bir çoxu öz südəmər körpələrini arxa ataraq, qətləmə səhnəsindən qaçırdılar. Soyqırım gecəsi Salmasın hər yerində ucalan uşaq və qadımların nalə dolu fəryad səsi hər tərəfi bürümüşdü. Sağ qalmaq üçün imkanı olan hər kəs şəhərdən qaçırdı. Çünki ermənilər evlərə soxulur, qarşılıqlı keçən hər kəsi amansızlıqla öldürürdülər. Salmas sakinləri qaçqına çevrilir, ev-eşikləri isə yandırılırdı. Şəhərdə əsasən əli hər yerdən üzülmüş qocalar və xəstələr qalmışdı. Onlar isə bütün qapıları bağlayaraq evdə oturub bir addımlıqdakı amansız ölümü gözləyirdilər. Ermənilər bağlı qapıları sındıraraq, bir-birinə ürək-dirək vermək üçün bir yerə toplaşmış bir neçə ailəni elə bir yerdə qırırdılar. Onlar övladı anasının, qardaşı bacısının gözləri qarşısında öldürür, bəzən də qətlə yetirdikdən sonra onların bədən üzvlərini kəsir, tonqal qalayaraq od içində yandırırdılar. Ermənilərin Salmasda həyata keçirdikləri Azərbaycan türklərinin soyqırımını gecə-gündüz sürdü. Əhalinin bir qismi özlərini qorumaq üçün məscidə sığınmışdılar. Onlar ermənilərin məscidin hörmətini saxlayaraq ona toxunmayacaqlarını güman edirdilər. Lakin quldur dəstələri Dilməqanı (Salması) işğal etdikdən sonra həmin məscidə pənah aparmış günahsız dinc əhalinin hamısını güllələdilər.

"Salmas yolları meyitlərlə dolmuşdu"

Soyqırımın üçüncü günündə, yəni 1918-ci il aprelin 25-də erməni-assuri quldur dəstələri 40 min müsəlman əsiri bir yerə toplayaraq, Həftvan və Qalasər kəndlərinə apardılar. Onlar həmin əsirləri lüt-üryan saxlayaraq ağır şəkildə təhqir edirdilər. Əsirlərin əksəriyyəti yollarda aclıqdan qırılırdı. Təbriz və Xoydan Salmasa gedən yollara hər addımbaşı ermənilərin kütləvi şəkildə öldürdüyü Salmas sakinlərinin cəsədləri səpələnmişdi. Bütün bunlarla yanaşı, quldurlar Xoya gedən yolda pusqu quraraq, yoldan keçən Azərbaycan türklərini tutub qarət edir və öldürürdülər.

"Salmasın imdadına yenə də qardaş türklər çatır"

Güneyli tarixçi Tohid Məlikzadə Dilməqani "Azərbaycan Birinci Dünya müharibəsində" adlı kitabında yazır: "Çox çəkmədən Osmanlı ordu hissələri Xoya daxil olub yerli əhalinin yardımıyla ilk növbədə Salmasdan gələn qaçqınların acınacaqlı durumunun yaxşılaşdırılması işilə məşğul oldular. Xoya pənah gətirmiş 40 min Salmas qaçqınından yalnız on min nəfəri sağ qalmışdı. Osmanlı qüvvələrinin gəlməsindən xəbər tutan ermənilər təşviş içində əl-ayağa düşdülər. Onlar etdikləri iyrenc cinayətlərin aqibətindən qorxaraq qaçmağa hazırlaşdılar. Lakin bu qədər cinayət törətməklə Salması tərk etmək o qədər də asan iş deyildi. Bundan başqa, ermənilər və assurilər burada (işğal etdikləri Salmasda və Urmiyada - R.C.) ev-eşik və bağ evlərinə sahib olmuşdular. Bunlardan da vaz keçmək onlar üçün çox çətin idi. Osmanlı əsgərlərinin yardımı gəlməsi xəbərini eşidən Salmas sakinləri öz xilaskar havadarlarının gəlişi üçün sevinclərindən ağlayırdılar. Onlar bir tərəfdən yuxuda belə görmədikləri bir arzunun gerçəkləşməsindən, yəni ermənilərin təşviş içində qaçmağa can atmasından sevinir, digər tərəfdən isə qaçmaqda olan ermənilərin son qırğına əl atmasından qorxurdular. Beləliklə, altıncı diviziyadan olan Osmanlı əsgərləri Türkiyədəki istiqlal müharibəsinə və daxili problemlərə baxmayaraq, Salmas və Urmiyanı düşməndən azad etmək üçün qardaşlarının imdadına yetişdilər. İyun ayının ortalarında osmanlılar Salmasa yaxınlaşıb, ikigünlük döyüşdən

sonra şəhərə daxil oldular. Salmas sakinləri Osmanlı əsgərlərini qarşılamağa gəlir, onların qabağında mal və qoyun kəsirdilər. Yerli sakinlər öz başlarına gələn bir neçə aylıq müsibətlərdən danışır, onlara öz təşəkkürlərini bildirirdilər".

Hazırladı: Real CƏFƏRLİ